

МОВНІ ПОГЛЯДИ П. КУЛІША І МОВА ЙОГО ТВОРІВ

У статті висвітлено стан дослідження мови П. О. Куліша й підкреслено необхідність створення цілісної праці про ідіолект письменника; на матеріалі переважно прижиттєвих першодруків і в опорі на локальне діалектне оточення П. О. Куліша з'ясовано зв'язок рис мови його творів з його мовним довіллям.

Ключові слова: варіант, варіантність, діалект, ідіолект, текст, регіоналізм.

В українському мовознавстві досі відсутнє цілісне дослідження ідіолекту П. О. Куліша, у якому було б вичерпно схарактеризовано мову творів письменника “як самодостатнього об'єкту вивчення, так і в контексті становлення і розвитку літературної мови” [1, с. 16]. Стан вивчення мови П. О. Куліша сьогодні відбиває загальну ситуацію в галузі ідіолоктології: відсутність у переважній більшості спеціальних лінгвістичних праць про мовний портрет письменника чи мову окремого твору двох основних інформаційних складових – дослідження текстів, у яких реалізована мовна діяльність носія ідіолекту, та мовного довілля, яке могло впливати на досліджуване індивідуальне мовлення та формування рис тексту [1, с. 16, 20]. У численних студіях про мову українських письменників дослідники здебільшого опускають проблему імовірного впливу мовного середовища на ідіолект митця, зосереджуючи увагу на самих художніх текстах, – як правило, без опертя на рукописи автора чи їхні факсимільні видання, а також авторизовані прижиттєві першодруки. За спостереженнями П. Ю. Гриценка, сьогодні у переважній більшості спеціальних лінгвістичних праць відсутня текстологічна складова – текстологічний аналіз, історія створення та умови, обставини публікування текстів, а відтак і мотивація вибору дослідником тексту серед наявних рукописних і друкованих варіантів, зіставне вивчення варіантів тексту [1, с. 19-20]. Отже, у галузі сучасної ідіолоктології здебільшого не реалізовано провідних принципів цілісного дослідження мовного портрету письменника.

На перший погляд, з-поміж інших студій, присвячених мові П. О. Куліша, тільки дисертаційна робота Т. І. Должикової “Мовна особистість Пантелеймона Куліша” [2] претендує на роль узагальнювальної праці. Проте Т. І. Должикова здійснила дослідження діалектних фонетичних, морфологічних та лексичних рис мови П. Куліша на матеріалі не прижиттєвого видання тексту “Чорної ради”, а сперлася на видання 1998 р., а відтак – без урахування змін, які вносив автор у текст, а також редактори чи упорядники. До того ж діалектні елементи виокремлено безвідносно до локального мовного довілля П. Куліша, оскільки моделювання рідномовного оточення звужено до короткої біографічної довідки: “Дитячі і юнацькі роки він провів на східному Поліссі, кілька десятиліть жив в оточенні сусідніх із східнополіськими середньоадніпрянських говірок Лубенщини, глибоко проймався живою мовою всієї України, добре знав мову українського фольклору” [2, с. 93]. Зауважимо, що авторка невмотивовано покликається на підрозділ “Говори південно-західного наріччя” монографії І. Г. Матвіяса “Українська мова і її говори”. При цьому Т. І. Должикова не враховує етнографічних і фольклорних текстів епохи П. О. Куліша та сучасних свідчень лінгвістичних карт “Атласу української мови”. Поза увагою дослідниці залишився також зв'язок мови П. О. Куліша із тогочасною писемно-літературною практикою, яку митець міг оцінювати як взірцеву, а отже, вона могла впливати на добір мовних одиниць тексту. За таких умов опис мови П. О. Куліша не є повним, а відтак приховує загрозу неточних оцінок рис мови автора, їхнього змісту та естетичної вартості. Отже, роль письменника в кодифікації літературного ідіому набуває відмінного від реальності міфу¹.

¹ Г. П. Їжакевич, прагнучи створити мовний портрет Панаса Мирного в контексті історії української літературної мови, вивчала мову його творів, обравши для спостережень тексти видань 1954-55 рр. Дослідниця дійшла до висновку, що “аналіз фонетико-морфологічної системи мови творів Панаса Мирного

Практика вивчення ідіолекту на тлі рідного для письменника довкілля в українській лінгвістичній традиції відома здавна. Так, П. Д. Тимошенко [14-19], М. А. Жовтобрюх [3-4] та В. М. Русанівський [13] вивчали мову Т. Г. Шевченка за рукописами, ураховуючи свідчення середньонаддніпрянських говірок. Методика, застосована цими дослідниками, забезпечила точність оцінок та повноту опису мовних рис творів Т. Г. Шевченка, визначення його лінгвальних орієнтирів, ролі в історії української літературної мови, а також відношення поета до локального мовного довкілля. Отже, зазначені дослідницькі прийоми є ефективними, тому можуть бути використані в з'ясуванні впливу діалектного оточення на формування та динаміку ідіолекту П. Куліша. Зокрема, мову письменника ми вивчали за першодруками його творів: роман "Чорна рада" (СПб., 1857), історичний "Хмельницина" (СПб., 1861) та автобіографічний "Жизнь Куліша" (Правда. – 1868. – № 2-4, № 24-28) нариси, оповідання "Орися" (К., 1882); поема "Маруся Богуславка" (Твори Пантелеймона Куліша : у 6 т. – Т. 2. – Львів : Просвіта, 1909), при цьому тло східнополіських говірок слугувало проекцією аналізу.

П. О. Куліш народився в 1819 р. на хуторі поблизу містечка Вороніж колишнього Глухівського пов. на Чернігівщині (тепер Шосткинський р-н Сумської обл.). Географія місць проживання, численних подорожей П. О. Куліша строката – це вся Україна, а також Росія, Польща, ін. країни. І все-таки своєю рідною мовою письменник уважав українську, яку засвоїв від найближчого оточення в рідному містечку Вороніж на Сіверщині. Дитячі та юнацькі роки провів на східному Поліссі: спочатку на батьківському хуторі, далі, навчаючись у повітовому училищі, а потім у гімназії Новгород-Сіверського; декілька років був домашнім учителем у селах та містах рідного краю, зокрема в Новгороді-Сіверському та Глухові, який і пізніше охоче відвідував; якийсь час працював у канцелярії Ніжинського ліцею. П. О. Куліш подовгу мешкав у батьків дружини – на хуторі Мотронівка, нині Борзнянського р-ну на Чернігівщині, а з 1883 р. оселився там остаточно і провів останні чотирнадцять років свого життя (майже безвиїздно по 1897 р.). Непересічне значення говірки, в ареалі якої народився й зростав, П. О. Куліш обґрунтовував так: "Переняте серед чужих людей забуває чоловік при лихій годині, при старості, або в чужому товаристві; не забуває тільки того, чого набравсь у рідньому запічку або посеред ровесників за молоді пам'яті" [8, с. 434]. До того ж зв'язок із Чернігівщиною упродовж усього життя П. О. Куліша не уривався. В отчому краї він розпочав літературну діяльність, у різні роки збирав фольклорний матеріал, часто згадував рідні місця у своїх творах, активно контактував із земляками. Навіть російськомовну творчість П. О. Куліша живили українська розмовна мова, мова українського фольклору.

Вивчення історії та досвід етнографа, підсилені походженням та вихованням, надихнули П. О. Куліша на розбудову української мови на ґрунті народної мови, того усного слова, "яким козак виспівував свою славу, а селянин своє життє ратайське або чумакування" [7, с. 425]. За свідченням Є. К. Нахліка, П. Куліш до кінця життя "черпав із фольклорної скарбниці, намагаючись запровадити до свого активного мовного вжитку окремі свіжі слова, усталені народні вислови, народнопоетичні тропи" [11, с. 388]. Виходячи з того, що "на просторікуватій мові" повиростали Гомери, Шекспіри, Гети, Шиллери та самі Пушкіни, митець повсякчас переглядав народнописенні збірники (витяги з них збереглися у "Виписках з пісень про мою й Ганнину потребу" 1894 р.) [11, с. 388]. Отже, слушним є висновок В. К. Чапленка: ".../ Куліш характеристичні засоби фольклорної мови переносив навіть у свою наукову мову" [20, с. 102]; так само

показує, що в основному вона відповідає нормам сучасної української літературної мови". П. Ю. Гриценко, обмежившись чистовим рукописом лише роману "Хіба режуть воли, як ясла повні?", а також ураховуючи його першодрук, значно розширив коло фонетичних та граматичних маркерів ідіостилю письменника, а отже, небезпідставно піддав сумніву тезу про наддіалектність мови Панаса Мирного, її зв'язку з нормами сучасної літературної мови (П. Ю. Гриценко. Ідіолект і текст // Лінгвостилістика : об'єкт – стиль, мета – оцінка : збірник наукових праць. – К., 2007. – С. 16-43).

зауважував В. М. Русанівський: “Основне джерело Кулішевої мови – фольклор. Звідси він черпав лексику і фразеологію високого звучання” [12, с. 237].

Як стверджує Є. К. Нахлік, П. О. Куліш критично ставився до спроби деяких письменників, зокрема земляків-чернігівців, обмежитися місцевим діалектом. Так, щодо творів чернігівця М. Номиса писав: “Номис очень придерживается своего местного говора, чего не следует делать, а то мы никогда не соберём воедино нашего розшматованого языка, всячески попсованого” [11, с. 383]. Він докоряв також землякові О. В. Шишацькому-Іллічу: “Ізнов же й те негарно, що Ви держитесь козелецької мови. /.../ Чому ж нам, у нашій молодій, не згоджати́ся з Шевченком і з Квіткою? Шевченка читає черніговець також, як і полтавець; а Вас полтавці не читатимуть”; наставляв чернігівського колегу Л. І. Глібова (1864): “Должно в глаголах сохранять окончание *ити*, потому что так говорит лучшая часть Украины (в широком смысле) и Червонная Русь. Все формы, употребит^{ельные} там и не противные духу языка должно заботливо поддерживать...” [11, с. 383-384].

У 1899 р. у листі до Ол. Барвінського, давши згоду на передрук “Чорної ради”, П. О. Куліш висловив пропозицію поправити “всюди в ній глаголи на *-ити* замість *-ить*”, оскільки так писав, коли тримався “черніговщини, а не полтавщини, киевщини і галицької рущини” [9, с. 625]. Імовірно, прагненням уніфікувати українську літературну мову на основі говорів південно-східного наріччя обґрунтовується його порада письменникові-початківцю І. С. Нечую-Левицькому: “/.../ пишть так, як говорять в вас в Канів^{ському}, Черкас^{ському}, Чигирин^{ському} повітах, бо там (та й в цій половині Київщини до Тараші й Білої Церкви, додам я) нема нічого великоруського й польського” [6, с. 282]. За висновком Є. К. Нахліка, “Кулішеве черпання з різних діалектів української мови ґрунтувалося на концепції його улюбленого філолога Ф.-М. Мюллера, який цінність діалектів убачав саме в тому, що вони покликані слугувати “живильними потоками” мов...” [11, с. 384]. Орієнтацію на весь україномовний простір письменник виклав у листі до М. Д. Білозерського (1868 р.), у якому негативно відгукнувся про переклад Гомера “украинским стихом”, здійснений галицьким літератором і видавцем К. Г. Климковичем: “Ему бы следовало, в виде эпитимии, поступить лет на пять в чабаны запорожские, да лет на пять в бродники черноморские, а потом уже помышлять о вступлении в опозоренную им литературную громаду...” [5, с. 163].

Свідомо формуючи літературну мову, багато працюючи, П. Куліш залишався вкоріненим у своє довкілля – східнополіські говірки. Так, у процесі вивчення мови текстів П. Куліша, створених у період 50-90-х рр. ХІХ ст., було з’ясовано, що вони відбивають фонетичні риси питомого мовного оточення письменника, причому у відображенні кожної риси виявлено варіантність, засвідчену записами діалектного мовлення, здійсненими впродовж понад сторіччя. Імовірно, паралелізм форм відповідає особливостям вимови автора. Варто враховувати його демократичне бачення мови письменника, орієнтацію на живу мову всього українського народу, зумовлену багаторічним студіюванням фольклору, а також на поширену тогочасну писемну практику створення текстів літературною мовою східноукраїнської редакції.

Спостереження над морфологічними рисами мови текстів П. О. Куліша уповажують на висновок про виразну зорієнтованість письменника на східнополіський говірковий ареал. Серед локальних маркерів ідіостилу П. О. Куліша виявлено *константні* та *перемінні* риси. Динаміку ідіолекту П. О. Куліша засвідчують ті риси, які виявлено в ранніх першодруках, однак які не відбито в пізніших текстах і почасти виправлено в авторизованих виданнях. Це, зокрема, еволюція від флексії *-е* до *-а* в іменниках II відміни середнього роду однини (*життє* – *життя*; *Запорожжє* – *Запорожжя*; *отаманне*, *отаманнем* – *отамання*, *отаманням*); від дієслівних форм I-ї особи множини на *-м* до *-мо* (*випьемь* – *випьемо*; *возвеселимо*; *ходімо*); від форм інфінітива на *-ть* до *-ти* (*побачить*, *приступить* – *побачити*, *приступити*); порівняно з текстом 1857 р. пізніші першодруки відбивають рух від дієслівного суф. *-ова-* до *-ува-* (*здивовавсь*, *пораховав* –

здивувавсь, порахував). Імовірно, спеціальній мовній настанові П. О. Куліша відповідає майже не відома східнополіським говорам флексія *-ovi, -evi* в дав. відм. однини іменників II відміни.

У доборі лексики П. О. Куліш спирався на широке коло східноукраїнських говірок, подекуди залучаючи й південно-західні регіоналізми, відтак свідомо вийшов далеко за межі питомого східнополіського оточення. Виходячи із сучасної П. О. Кулішеві мовної ситуації, кількість лексичних регіоналізмів, включаючи їх семантичні, словотвірні та фонетичні різновиди, налічує близько п'яти десятків, серед них східнополіськими локалізмами, імовірно, були *бахмат* 'бойовий верховий кінь', *заточувати* 'закочувати', *лубка* 'табакерка', *непогидь* 'негода', *опасистий* 'товстий, огрядний' та *ушула* 'стовп, до якого прикріплюються ворота; стовп у паркані, у паз якого вставляються дошки'. Цілеспрямовану орієнтацію П. О. Куліша на весь україномовний та історичний обшир підтверджує один з провідних принципів його концепції розбудови нової української літературної мови – народність, чи етнографічний підхід, неодноразово озвучений у редакторських порадах, зокрема й письменникам-чернігівцям, в оцінці мови художніх творів Т. Г. Шевченка, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, І. С. Нечуя-Левицького.

Таким чином, мова першодруків творів П. О. Куліша засвідчує двоспрямованість його мовних орієнтирів – зорієнтованість на варіативне народне мовлення найближчого мовного докільця та свідомий вибір "орієнтирів-норм" з-поза східнополіського діалектного оточення. Загалом це підтверджує висновки Ю. В. Шевельова [21] та І. Г. Матвіяса [10] про те, що П. О. Куліш – як впливовий культурний діяч, письменник, редактор і видавець – відіграв значну роль у витворенні й розбудові загальноукраїнської літературної мови зі східноукраїнською діалектною основою й підсиленні її елементами східнополіського говору північного наріччя.

Література

1. Гриценко П. Ю. Ідіолект і текст / П. Ю. Гриценко // Лінгвостилістика : об'єкт – стиль, мета – оцінка : збірник наукових праць. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 16-43.
2. Должикова Т. І. Мовна особистість Пантелеймона Куліша : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 "Українська мова" / Т. І. Должикова. – К., 2003. – 186 с.
3. Жовтобрюх М. А. Деякі особливості вокалізму поетичної мови Т. Г. Шевченка / М. А. Жовтобрюх // Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. – 1962. – Т. 152, вип. 15. – С. 44-60.
4. Жовтобрюх М. А. Деякі особливості консонантизму поетичної мови Т. Г. Шевченка / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1962. – Т. 17. – С. 53-67.
5. Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського / П. О. Куліш; [ред. М. Жулинський]; НАН України. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, Львівське відділення. – Львів; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 1997. – 219 с.
6. Куліш П. : Матеріали і дослідження / [ред. М. Жулинський]; НАН України. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, Львівське відділення. – Львів; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. – 413 с.
7. Куліш П. Нарис історії словесности русько-української. Погляд на занедбанне народньої мови / Твори Пантелеймона Куліша : у 6 т. / П. Куліш; [вступ. ст. Юл. Романчука]. – Львів : Просвіта, 1908-1911. – (Руска письменність).
Т. 6. – 1911. – С. 414-428.
8. Куліш П. Погляд на усню словесність українську / Твори Пантелеймона Куліша : у 6 т. / П. Куліш; [вступ. ст. Юл. Романчука]. – Львів : Просвіта, 1908-1911. – (Руска письменність).
Т. 6. – 1911. – С. 429-435.
9. Куліш П. О. Твори : в 2 т. / П. Куліш; [вступ. ст. Є. К. Нахліка]. – К. : Наук. думка, 1994. – (Бібліотека української літератури).
Т. 1 : Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / Упор. і приміт. Є. К. Нахліка; [ред. тому М. Д. Бернштейн]. – С. 584-737.
10. Матвіяс І. Г. Діалектна основа мови в творах Пантелеймона Куліша / І. Г. Матвіяс // Українська мова. – 2008. – № 1. – С. 95-99.
11. Нахлік Є. К. Пантелемон Куліш : Особистість, письменник, мислитель : наукова монографія : у 2 т. / Є. К. Нахлік; НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Вип. 11 / 12; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. – К. : Український письменник, 2007. – (Серія "Літературознавчі студії").
Т. 2 : Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – Вип. 12. – 462 с.
12. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підруч. / В. М. Русанівський. – [2-ге вид., доп. і перероблене]. – К. : АртЕк, 2002. – 424 с.
13. Русанівський В. М. У слові – вічність : (Мова творів Т. Г. Шевченка) / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 2002. – 240 с.
14. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Іменник) / П. Д. Тимошенко // Збірник праць XV наукової шевченківської конференції. – К. : Наук. думка, 1968. – С. 133-162.

15. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Займенник) / П. Д. Тимошенко // Збірник праць XVI наукової шевченківської конференції. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 104-114.
16. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Прикметникові та споріднені з ними займенникові, дієприкметникові та числівникові форми) / П. Д. Тимошенко // Збірник праць XVIII наукової шевченківської конференції. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 195-206.
17. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Інфінітив) / П. Д. Тимошенко // Збірник праць XX наукової шевченківської конференції. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 162-174.
18. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Особові форми дієслів) / П. Д. Тимошенко // Збірник праць XXIII наукової шевченківської конференції. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 115-130.
19. Тимошенко П. Д. Рідкісні та діалектні слова у творчості Шевченка / П. Д. Тимошенко // Збірник праць XXIV наукової шевченківської конференції. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 229-241.
20. Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.) / В. Чапленко. – Нью-Йорк, 1970. – С. 100-105.
21. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Ю. Шевельов. – Львів - Нью-Йорк : Наук. т-во ім. Шевченка, Українознавча бібліотека НТШ, 1996. – 192 с.

In article the condition of research of language of P. Kulish is shined and necessity of creation of complete work about idiodialect the writer is underlined; on a material mainly primary sources and in a support on P. Kulish's local dialect environment communication of features of language of his novels with his language environment is found out.

Key words: variant, alternativeness, dialect, idiodialect, text, regional lexicon.